

Kakskümmend viis aastat hiljem. Ajakirjanike meenutused nõukogude tsensuurist¹

Roosmarii Kurvits

Teesid: Artiklis analüüsitakse nõukogudeaegsete ajakirjanike tsensuurimeenutusi. Analüüsi aluseks on 57 eluloolist intervjuud aastatest 2015–2016. Põhiküsimus on, kuidas tõlgendavad ajakirjanikud nõukogude tsensuuri veerand sajandit pärast selle lõppemist. Uurimismeetodina on kasutatud raamistamise analüüsi (*frame/framing analysis*). Ajakirjanikud raamistasid tsensuuriteematikat eelkõige neljal moel: ajakirjanik kui tsensuuriteadlik tegutseja; salastatud tsensuur; vähetähtis tsensuur; totter tsenseerimine. Intervjueeritud rõhutasid enese teadlikust süsteemist ning leidsid, et kogenud ja tark ajakirjanik leppis tsensuuriga kui paratamatu-sega ja oskas keelde ennetavalt arvestada. Nad ei tõlgendanud seda aga mitte tsensuurile allu-misena, vaid tsensuurist eemalseismisena.

DOI: 10.7592/methis.v18i23.14804

Märksõnad: ajakirjandusajalugu, mälu-uuringud, tsensuur, nõukogude aeg, ajakirjanikud, intervjuud

Sissejuhatus

Tsensuur ehk riigivõimude kontroll kommunikatsiooni üle selleks, et piirata soovi-matute ideede ja info levikut, on Eesti aladel valitsenud aastasadu, nii Rootsi kuning-riigi, Vene keisririigi kui ka Nõukogude Liidu ajal. Tsensuurivaba on Eesti olnud vaid pisut üle 40 aasta (Eesti Vabariigi ajal aastatel 1920–1933/34 ja taas alates 1990. aastast). Nii on riiklik kontroll piiranud aastasadu avalikku loomingulist väljendus-vabadust (raamatute, teatrietenduste, filmide sisu), infovabadust (ajakirjanduse sisu, raamatukogude fondid), aga ka näiteks erakirjavahetust. Tsensuuri rolli tead-vustamata ei ole võimalik adekvaatselt mõista tollast ühiskonda ega kultuurielu ja laiemalt kogu Eesti ajalugu. Nagu resümeeris Ea Jansen (2000: 60): „Tsensuuri ajalugu on lahutamatu osa poliitika- ja kultuuriajaloo-“

Eriti tugevalt tsenseeritud nähtus on olnud ajakirjandus, lisaks on ajakirjanduse tsenseerimisel ühiskonnaelule väga suur mõju. Tsensuuri uurimisel on olulised nii tsensuurijuhised ja dokumenteeritud tsenseerimisjuhtumid kui ka tsensuuriga oma töös kokku puutunud inimeste mälestused. Senistes uurimustes on tsensuurimee-

1 Artikli aluseks on ettekanne 62. Kreuzwaldi päevade konverentsil „Kas keelata või lubada? Tsensuur Eestis XX sajandil“ Eesti Kirjandusmuuseumis 19. detsembril 2018. Täna Marin Laaki inspireerivate küsimuste ja kommentaaride eest.

nutusi kasutatud kui objektiivset tõde protsesside mõistmiseks ja näitlikustamiseks (Kreegipuu 2009). Eraldi ilmunud mälestused ennekõike kultuuriajakirjanikelt tõstavad aga esile vastupanu tsensuurile (nt Kuusberg 1993; Hiedel 1995; Tamm 2008).

Siinne artikkel vaatlleb nõukogudeaegsete trüki-, raadio- ja teleajakirjanike tsensuurimeenutusi. Esmakordselt Eesti ajakirjanduse uuringutes analüüsitakse ajakirjanike suhtumist tsensuuri. Üheks uurimisküsimuseks on see, kuidas saab meenutusi pidada tõeseks infoallikaks ja millised on meenutajate kalgd tegekkusest. Teiseks küsimuseks on, millisena tõlgendavad ajakirjanikud tsensuuri ja oma suhteid tsensuuriga, ennekõike tsensuurile vastupanuga. Laiemas mõttes paigutub siinne artikkel elulugude ja mälu-uuringute valdkonda, millega Eestis on tegeknud Ene Kõresaar, Rutt Hinrikus, Kirsti Jõesalu, Tiina Ann Kirss jt (vt nt Kirss, Kõresaar ja Lauristin 2004; Kõresaar 2005; 2011; 2016; Kõresaar, Lauk ja Kuutma 2009). Siinses artiklis keskendun kitsamalt tsensuuri temaatika esmatasandile ja nende meenutuste laiem kontseptualiseerimine nõukogude aja mäletamise kontekstis jääb edasiste publikatsioonide teemaks.

1. Taustaks

Tsensuuri temaatika on Eestis laiemalt tähelepanu alla tõusnud pärast tsensuuri viimast likvideerimist, esmalt 1990. aastatel ja uuesti viimastel aastatel. Nii korraldati Eesti Kirjandusmuuseumis kaks tsensuurikonverentsi „Kas keelata või lubada?“ (6. novembril 2015 ja 18.–19. detsembril 2018, vt Kas keelata 2016; 2018).

Kui tsariaegset tsensuuri on uuritud alates 1920.–1930. aastatest, siis nõukogude tsensuurist sai hakata rääkima ja seda uurima pärast selle likvideerimist. Nõukogude tsensuurisüsteemist tervikuna (fookusega raamatute tsensuuril) annab ülevaate Kaljo-Olev Veskimägi (1996), samuti on ilmunud kaks mälestuste- ja dokumendikogumikku (Priidel 2010; Tammer 2014 – viimane kahjuks ilma allikaviideteta ja dokumentidesse pikitud autoripoolsete subjektiivsete kommentaaridega). Enno Tammeri kogumikus lk 397–536 on eesti keelde tõlgituna avaldatud ka (riigisaladuste) tsenseerimise aluseks olnud Glavliti keeldude nimestiku „Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению“², nn „Peretšeni“ 1976. aasta variant.³ Nõukogude tsensuurisüsteemi

2 „Mittesalajases trükisõnas, raadio- ja televisioonisaadetes avaldamiseks keelatud andmete loetelu“.

3 Siinses artiklis on edaspidi Tammeri raamatust viidatud üksnes „Peretšeni“ eestikeelse tõlkele, mis on seal avaldatud tervikuna ja kommentaarideta (v.a „Peretšeni“ sissejuhatusel lisatud pealkiri „Punatsensorite piibel“ – Tammer 2014, 397). Ma ei viita selles raamatus avaldatud mälestustele, muudele dokumentidele ega Tammeri kommentaaridele.

sisseseadmisest Eestis 1940–1941 ja 1944–1953 annab arhiiviallikate põhjal ülevaate Madis Aesma (2005).

Nõukogude tsensuuri toimetehhanisme on käsitletud kõige rohkem seoses raamatute tsensuuriga ja raamatukogudes tehtud hävitustööga (Lotman 1991; 1995; Toomla 2003). Teine oluline uurimisvaldkond on olnud ajakirjanduse tsensuur, millest on kirjutatud eelkõige ajakirjandusuurijad. Esimesed nõukogude ajakirjandustsensuuri käsitlused kaardistasid Eestis täiesti uut uurimisteemat ja selle allikaid Eesti arhiivides (Maimik 1994; 1996), pikemalt on juttu tsenseerimise üldpõhimõtetest ja tsensuuri sisseseadmisest 1940. aastal. Samal ajal toodi esimest korda avalikkuse ette tsenseerimisjuhendid, sh väljavõtted 1987. aasta „Peretšenist“ (Väljavõtteid 1994). Ajakirjanduse tsenseerimise mitmetasandilisest põimunud süsteemist andis esmakordselt ülevaate Epp Lauk, tuues arhiiviallikate põhjal ka näiteid tsensurite tegevusest (1999; hiljem ka Kreegipuu 2011).

Hilisemad käsitlused asetavad tsenseerimise laiemasse ajakirjanduslikku konteksti. Maarja Lõhmus (1999; 2002; 2004) mõtestab tsensuuri nõukogude toimetamisprotsessi igapäevase lahutamatu osana. Ta analüüsib Eesti Raadio arhiivis säilitatavaid saadete tekste aastatest 1979–1984 ja toob sisse terminid *manipuleeriv toimetamine* ja *tsenseeriv toimetamine*. Ta näitab, kuidas saadete eetrieelsed loaandjad (toimetajad, peatoimetaja, tsensur) lähtusid oma töös kujuteldava parteilise kontrollija eeldatavatest soovidest ning moonutasid autorite ja saadetes esinejate ideid: muutsid kärbete abil tekstide tähendust (konnotatsioon, hinnanguid) ideoloogiliselt „õigemaks“ ja ühemõttelisemaks, samuti kõrvaldasid ideoloogiliselt sobimatuid fakte.

Epp Lauk ja Tiiu Kreegipuu käsitlevad tsensuuri ühe osana ajakirjanduse parteilise juhtimise süsteemist (Lauk 2005; Kreegipuu 2009; 2011; Lauk ja Kreegipuu 2010). Lauk resümeerib:

Tsensuur oli ainult üks element palju suuremas ja keerukamas organisatsioonilises aparaadis, mida partei juhtimiseks ja kontrolliks kasutas. Varjamine, silmakirjalikkus, demagoogia, avalik häbistamine ja hirm olid selle mehhanismi komponendid. Seega põhifaktor, mis määras nõukogude ajakirjanduse olemuse, ei olnud mitte tsensuur, vaid nõukogude meediakontseptsioon *per se* ja ühiskonna „viljakad“ tingimused. (Lauk 2005, 170–171)

Tsenseerimisest on juttu ka ajakirjanike ja toimetajate mälestustes (Kuusberg 1993; Hiedel 1995; Kurg 2003; Pallas ja Uus 2004; Ojamaa 2006; Haug 2012 jpt), kusjuures selgelt on fookuses vaenamine ja vastupanu: meenutatakse ärakeelamisi, tsensuuri ülekavaldamist, ridade vahele kirjutamist, tsensuuriga vaidlemist. Kõige tugevamalt valitseb see paatos Loomingu Raamatukogu käsitlustes: „Nõnda

siis, imetlusväärse „Loomingu Raamatukogu“ iga originaalnumber oli võitluspaigaks tsensuuri ja EKP Keskkomiteega“ (Veskimägi 1996, 261).

Järgnevalt tutvustan lühidalt nõukogude ajakirjanduse tsensuurisüsteemi ning artikli aluseks oleva intervjuudekogu materjali ja analüüsimeetodit. Seejärel analüüsin ajakirjanike meenutusi, tuues välja nõukogudeaegse tsensuuri kõige olulisemad raamistamisviisid.

2. Nõukogude ajakirjanduse tsensuurisüsteem

Lihtsustades Michael Scammelli (1991, 237) definitsiooni, saab öelda, et tsensuur on valitseva võimu või valitseva eliidi poolt otseselt või volitatult teostatav süstemaatiline kontroll ühe või mitme kommunikatsioonivahendi või kõigi kommunikatsioonivahendite sisu üle.⁴ Lähtudes sellest definitsioonist, oli nõukogude tsensuurisüsteem totaalne. See oli üles ehitatud nii, et ta reguleeriks kõiki eluvaldkondi, kuid oleks nähtamatu, sest nagu kinnitas Nõukogude konstitutsioon (§50): „Vastavalt rahva huvidele ning sotsialistliku korra kindlustamise ja arendamise eesmärgil on NSV Liidu kodanikele garanteeritud sõna- ja trükivabadus [. . .]“ (Nõukogude 1978, 41). Kõikjale jõudmise tagas keerukas mitmetasandiline süsteem, mis hõlmas mitmeid ametkondi (vt skeemi Kreegipuu 2011, 28).

Rangelt ja mitmekülgselt oli reguleeritud ajakirjanduse tsenseerimine, sest nõukogude ajakirjandus pidi teenima kommunistlikku ideoloogiat, olema propagandasõja relv. Kuigi nõukogude tsensuurisüsteemi puhul oli ülimuslik ideoloogiline õigsus, mille defineerisid ja mida kontrollisid parteiaparatuur ja KGB, liitus sellele ka ideoloogiavaba riigisaladuste varjamine. Nii võib keeruka ja põimunud tsensuurisüsteemi jagada analüüsi süstematiseerimise huvides kaheks: (1) ideoloogiline suunamine ja kontroll ning (2) riigisaladuste varjamine. Kuna ametlikult tsensuuri ei eksisteerinud, siis ei kasutatud kummalgi juhul ka sõna *tsensuur* (erinevalt nt tsaariajast), kuigi sisuliselt just sellega tegemist oli.

Järgnev ülevaade toetub eelkõige Epp Laugu ja Tiiu Kreegipuu artiklitele (Lauk 1999, 22–29; 2005, 173–175; Kreegipuu 2009, 160–172; 2011, 28–34).

2.1. Ideoloogiline kontroll ehk parteiline tsensuur

Eesti ajakirjanduse ideoloogilise suunamise ja kontrolliga tegeles Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) koostöös KGBga ja Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP) juhtimisel. Vabariiklikud päevalehed olid EKP Keskkomitee hääle-

4 Siinses artiklis käsitleti tsensuuri just nimelt süstemaatilise institutsionaliseeritud kontrollina. Seega jääb kõrvale enesetsensuur ehk üldnimlikud eetika- ja moraalinormid ning head tavad, mis kehtivad ajakirjanduses alati.

kandjad, rajoonilehed aga kohalike parteikomiteede häälekandjad. Parteilise tsensuuri lähtekohaks oli vastavus partei liinile, midagi partei- ega riigivastast ei tohtinud olla peidetud ka mitte ridade vahele. Juhtnööre selle kohta, mis on ideoloogiliselt ohtlik ja keelatud, andis EKP KK järjepidevalt oma propaganda- ja agitatsiooniosakonna kaudu (nõupidamistel, õppustel, telefonitsi). Kuna reeglid ei olnud alati täpsed ja konkreetsed, paljud suunised olid suulised ja neid ei dokumenteeritud, olenes suunamise ja kontrolli tõlgendamine, põhjalikkus ja jäikus väga palju konkreetsetest kohalikest parteilastest. Konkreetsed ajakirjandusväljaanded hõlmati parteilisse tsensuuri (pea)toimetajate kaudu – kuna ajalehed olid partei häälekandjad, siis pidid nende juhid olema parteilased. Nad osalesid parteikomiteede igapäevastel koosolekutel, said sealt korraldused ja juhised ning andsid seal aru oma lehtede tegevusest.

Temaatiliste ajalehtede ja ajakirjade olukord oli mõnevõrra teistsugune, sest nende vormiline alluvus oli teine. Näiteks kultuurinädalaleht *Sirp* ja *Vasar* oli ENSV kultuuriministeeriumi ja loominguliste liitude häälekandja, nädalaleht *Nõukogude Õpetaja* oli ENSV haridusministeeriumi ning *Haridusala*, *Kõrgkoolide* ja *Teadusasutuste Töötajate Ametiühingu* häälekandja, ajaleht *Spordileht* oli kehakultuuri ja spordikomitee ning ENSV Ajakirjanike Liidu häälekandja, kirjandusajakiri *Looming* oli ENSV Kirjanike Liidu häälekandja. Siiski oli parteil kõigi väljaannete, raadio ja tele juhtimisel lõplik sõnaõigus, EKP KK ja selle büroo võtsid vastu kõik olulised ajakirjandust puudutavad üldised ja konkreetsed otsused (alates üldiste arengusuundade seadmisest ning lõpetades ajakirjandusjuhtide ametisse kinnitamiste ja karistamistega). Neis ajakirjandusväljaannetes, mis vormiliselt parteile ei allunud, oli partei juhtimine ja kontroll lihtsalt vahendatum (ja seetõttu sageli ka nõrgem). Aga ka seal olid väljaannete juhid ikka parteilased, toimetusetasandi olulised otsused võeti vastu väljaannete parteialgorganisatsioonide koosolekutel.

Lisaks on oluline märkida, et nõukogude ajakirjanduse ideoloogilisest tsensuurist täieliku ülevaate saamine on keeruline, kuna konkreetsed instruksioonid tehti sageli dokumente vormistamata, otsused edastati sageli suusõnaliselt (sh telefonitsi), nt „Peretšeniga“ võrreldavad dokumentaalsed tõendid ajakirjanduse ideoloogilisest tsenseerimisest ei ole seni olnud kättesaadavad. Alles on parteikomiteede koosolekute protokolle alates EKP KK büroo tasandist kuni konkreetsete isikute parteiliste süüasjadeni (sh ajakirjanduses ilmunud ideoloogiliste vigade karistamised). Need kajastavad tsensuuri toimimise üksikfakte ja peegeldavad selle kaudu tsenseerijate üldist mõtlemis- ja tegutsemistasandit.

2.2. Saladuste varjamine ehk Glavliti tsensuur

Teine pool tsensuurist oli riigisaladuste varjamine. Sellega tegeles institutsioon, mida nimetati lühidalt Glavlitiks (asutuse täisnime muudeti korduvalt, viimati oli see NSVLi Ministrite Nõukogu juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus). Glavlit kontrollis, et ajakirjanduses ei avaldataks sõjalisi, riiklikke ja majandussaladusi. Selles töös lähtusid Glavliti ametnikud keelatud andmete loetelust „Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению“, mida on nimetatud lühidalt „Peretšeniiks“ (vt Peretšen 1976 või eesti keeles Tammer 2014, 397–536). See oli salajane nimekiri andmetest, mida oli keelatud avaldada trükis, raadios ja televisioonis. Nimekirja täiendati regulaarselt, sellest anti välja vähemalt neli parandatut (ja salastatud) trükki (1949, 1958, 1976 ja 1987); mõneaastaste vahedega anti välja ka vastavaid salajasi lisabrošüüre selle juurde (nt Prikaz 1977, Prikaz 1979). Keeldude loetelud koostas KGB 5. amet ja kinnitas NSV Liidu Glavlit kooskõlastatuna KGBga (vt Peretšen 1976, 4). 1976. aasta „Peretšeni“ maht oli 176 lk (sellest 25 lk moodustas temaatiline register), lisadel 16 lk. Viimane eeskiri kinnitati 1987. a ja oli 183 lk paks. Lisaks korraldas Glavlit igapäevase nõupidamise ja õppusi Moskvast saabunud täiendavate korralduste ja ringkirjadega tutvumiseks ning ajakirjanduses läbi lastud rikkumiste arutamiseks. Kuigi Glavlit allus Ministrite Nõukogule, oli see pelgalt majanduslik-organisatsiooniline suhe, ülimuslik oli ikkagi NLKP ja KGB roll. „Peretšen“ ja selle täiendused koostati partei ja KGB juhtimisel, kõik tööraportid esitas Glavlit partei keskkomiteele ja KGBle, Glavliti tööd kontrolliti partei liinis.

Tallinnas ja Tartus olid ametis Glavliti ametnikud, kellele tuli enne ilmumist või eetrisse andmist esitada kõik tekstid läbivaatamiseks, et saada neile trüki- ja ilmumisluba. Mugavama kontrollimise huvides oli ajakirjandus tsentraliseeritud, kõik ajakirjad (v.a Eesti Loodus) ja vabariiklikud ajalehed ilmusid Tallinnas ja olid koondatud kahe kirjastuse alla (1960.–1980. aastatel olid need EKP KK Kirjastus ja kirjastus Perioodika). Tele- ja raadiosaadete tekstid esitati tsensuuri kontrollimiseks masinakirjas üleskirjutustena. Väiksemates kohtades Glavlitil 1970.–1980. aastatel koosseisuliselt ametnikke polnud ja rajoonilehtede tsenseerimine oli lehtede (pea)toimetajate kohustus, lähtekohaks ikka „Peretšen“ (lisaks otse partei liinis saadud täiendavad korraldused ja keelud). Tsensuurieeskirju, mis olid toimetusele antud, tuli hoida toimetuse seifis luku taga, neid võis välja võtta ainult vahetuks teostamiseks. Glavliti tsensuurieeskirjade olemasolu ja sisu oli saladus, mida ajakirjanikest võisid teada ainult toimetajad (tänapäeva mõistes peatoimetajad) ja asetoi- metajad, kes pidid oma väljaandeid (ja tele- või raadiosaateid) tsenseerima, aga mitte reaajakirjanikud. Toimetajateks ja asetoi- metajateks määrati parteilised, nad

said töösuunised (sh suunised tsenseerimiseks) parteilt, ka eksimuste ja keeldudest üleastumise korral karistati neid partei liinis.

Tsenseerimisel rakendati nii eel- kui järeltsensuuri. Mõlemaga tegelesid Eestis nii Glavlit kui ka EKP oma eri tasanditel. Lisaks vabariigi tasandil järeltsenseerimisele saadeti Eesti väljaanded ka Moskvasse, üleliidulisse Glavlitti, kus eesti keelt oskavad tsensurid neid valikuliselt ja pisteliselt veelgi kontrollisid, et reeglite rikkumisi leida.

3. Uurimismaterjal ja meetod

Käesoleva artikli aluseks on 57 silmast silma läbiviidud isikuintervjuud kunagiste ajakirjanikega, mille tegid Tartu ülikooli tudengid Eesti ajakirjanduse ajaloo kursusel 2015. ja 2016. aasta sügisel.⁵ Intervjueeritud ajakirjanikkond oli mitmekesine: 23 kohalike lehtede ajakirjanikku, 4 üle-eestiliste lehtede ajakirjanikku, 1 ajakirjas töötanud ajakirjanik, 3 raadioajakirjanikku, 5 teleajakirjanikku (sh 1 režissöör ja 1 operaator), 14 mitmes meediumis töötanud ajakirjanikku, 6 fotograafi, 1 ajalehekunstnik.⁶ Esindatud on ajakirjandusliku hierarhia kõik tasandid: 7 (pea)toimetajat⁷, 10 asetoiimetajat⁸ või vastutavat sekretäri⁹, 20 osakonnajuhatajat ja 20 korrespondenti (vm reaajakirjanikku, kel alluvaid ei olnud). Intervjueeritute hulgas oli 36 meest ja 21 naist, kes sündinud ajavahemikus 1930–1957, s.t intervjueerimise ajal olid nad vanuses 59–85 aastat, kõige rohkem vanuses 70–80 aastat. Ajakirjanikutööd olid intervjueeritud alustanud ajavahemikus 1950–1987 (need, kes alustasid 1980. aastatel, olid juba aastaid järjepidevalt ajakirjandusele kaastööd teinud). Keskmise ajakirjandusliku tööstaaž (toimetuse koosseisus) oli 33 aastat, kõige pikem staaž 51 aastat (1961–2015, vaheajaga), kõige lühem 7 aastat (1964–2005, vaheajadega). Enamik intervjueeritustest töötas ajakirjanikuna kuni pensionile jäämiseni; vaid kuus ajakirjanikku loobus 1980.–1990. aastatel ajakirjanikutööst ja valis teise elukutse, kaks vallandati 1986–1987. Analüüsi aluseks olevate intervjuude pikkus varieerub, kõige sagedamini on see 80–90 minutit (kõige lühem 49 minutit, kõige pikem 4 tundi 8 minutit). Kokku on salvestatud materjali 99 tundi.

5 Intervjuude helifailid ja litereeringud on kättesaadavad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA, reg 2018/4).

6 Siinne liigitus võtab arvesse intervjueeritute nõukogudeaegseid, mitte hilisemaid ametikohti.

7 Ajalehtedes oli ametinimetus *toimetaja*, ajakirjades *peatoimetaja*.

8 Asetoiimetaja = (pea)toimetaja asetäitja.

9 Tänapäeva mõistes tegevtoimetaja.

Analüüsitud intervjuud on personaalsed eluloolised intervjuud, nende eesmärk oli talletada ajakirjanike kogu elusaatust ja töökogemust laiemalt, tsensuur oli vaid üks teema paljude seas. 57 intervjuueeritud ajakirjanikust rääkis tsensuurist 52.¹⁰ Kokku käsitles tsensuuri ajalisel-mahuliselt umbes 5% materjalist.

Intervjuueerimisel oli tudengitele abiks minu koostatud küsimustik, milles küsimused tsensuuri kohta olid formuleeritud nii: „Kuidas tsensuur mõjutas ajakirjandust? Mõni lugu kokkupuudetest tsensuuriga. Millised olid olulised küsused ja keelud?“. Polnud kohustuslik just neid küsimusi või sõnastust kasutada, iga tudeng võis küsimuse ise formuleerida. Konkreetselt küsisid intervjuueerijad näiteks nii: „Kui palju teid üldse kästi ja keelati?“, „Millised olid piirangud?“, „Kuidas tsensuur töötas?“, „Ja kuidas see tsensuur mõjutas ajakirjandust? Oli see hästi tuntav?“, „[. . .] kuidas lood tsensuuriga olid?“, „Aga teie mõni isiklik kokkupuude või lugu seoses tsensuuriga?“. Mõni tudeng andis etteantud küsimustiku intervjuueeritavale juba varem kätte.

Tsensuurimeenutustest olulisima väljatoomiseks kasutan raamistamise analüüsi (ingl k *frame analysis*, *framing analysis*). Kommunikatsioonis tähistab *raam* sõnu, pilte ja kujutamisi, mida kasutatakse teema või sündmuse kohta info andmiseks. Robert Entman on defineerinud: „Raamistamine tähendab nähtava reaalsuse mõne aspekti valimist ja nende kommuniqueerimist tekstis teistest tähtsamana selleks, et tuua esile konkreetne probleem, põhjuslik seos, moraalne hinnang ja/või suhtumis/lähenedisjuhis“ (Entman 1993, 52). Raamistamise analüüs seostub kriitilise diskursuseanalüüsiga (*critical discourse analysis*, *CDA*) ja kvalitatiivse sisuanalüüsiga (*qualitative content analysis*), aga on neist mõnevõrra kitsam, keskendudes representatsiooniaspektide valikule ja nende esiletõstatusele (*salience*). Nende faktorite põhjal teeb uurija kindlaks tüüpilised mustrid ehk raamid, mida konkreetsetes kommunikatsiooniaktis reaalsuse konstrueerimisel kasutatakse. Analüüsi võtmesõna on *kuidas* – kuidas konkreetset teemat esitatakse, misugune osa infost on tähtsamana esile tõstetud (vt lähemalt D'Angelo 2002; Matthes ja Kohring 2008; Matthes 2009).

Siinsete intervjuude uurimiseks valisin raamistamise analüüsi seetõttu, et intervjuueeritavate antud info ei ole sama kaaluga. Raamistamise analüüs aitab suurest infomassiivist välja sõeluda need tüüpilised mõttemallid, tõlgendused ja hinnangud, mis tsensuurist rääkides teiste seast esile tõusevad, domineerivad.

10 Üks intervjuueeritav ignoreeris tsensuuri-küsimust, üks vastas nii katkendlikult ja segaselt, et lausete mõte jäi tabamatuks. Kolmele intervjuueeritule ei esitatud tsensuuri kohta küsimust ja nad ei teinud ka ise sellest juttu.

Järgnevas osas annan ülevaate tsensuurimeenutustest. Esmalt kõnelen konkreetsetest keeldudest, mida meenutati. Seejärel toon välja, kuidas ajakirjanikud tsensuuri raamistasid.

4. Tsensuurikeelud ajakirjanike meenutustes

Kõige enam meenutasid ajakirjanikud üksikuid konkreetseid tsensuurikeelde ja lugusid tsenseerimisjuhtudest. 36 intervjueeritud alustaski tsensuuriteemat konkreetsete keeldude meenutamiseega. Esmalt vaatan Glavliti keelde, seejärel ideoloogilisi keelde.

4.1. Glavliti tsensuurikeelud

Põhiliselt meenutasid intervjueeritud ajakirjanikud „Peretšeni“ keelde, mis kuulusid Glavliti haldusalasse, ehk riigisaladuste varjamise kohustust. Siin räägiti värvikaid lugusid oma kogemustest. Kõige rohkem mainiti Nõukogude sõjaväega seotud keelde. „Peretšen“ algabki alaosaga „NSV Liidu relvajõud ja riigikaitse“, vastavate keeldude detailne loetelu hõlmab 25 lk ja selle juurde 20 lk täpsustavaid lisasid „Peretšeni“ lõpus (vt Tammer 2014, 399–423, 488–507 või Peretšen 1976, 7–34, 104–125). Ajakirjanikud puutusid sõjaväesaladustega seotud keeldudega iga-päevatöös ilmselt ka küllalt sageli kokku, nii on igati loogiline, et neid kõige rohkem meenutati.¹¹

No ei tohtinud juttu teha üldse, et Eestis on kuskil olemas sõjaväelasi peale Tallinna. Siis... Ja neid terve Eesti oli täis. Ja see oli üks tähtsamaid [keelde]. (rajoonilehe korrespondent)

Oktoobripühade ajal näiteks oli see... pildistati tribüüni, kus olid... Kõik need... sõduritele tulid mingid kaabud pähe joonistada ja nõõbid eest ära ja – ühesõnaga teha, et siin ei olekski mingisugust sõdurit. (rajoonilehe korrespondent)

Näiteks linnade elanike arvu ei tohtinud... eriti väikeste asulatega, sest kardeti seda, et kui sõjavägi tuli sisse, et siis äkki on tuhat elanikku rohkem. Et noh, neid sõjaväelasi ei registreeritud, aga nende peresid ikka. Ja selle tõttu, et mis nüüd on juhtunud. Jah-ja. Ei, see oli omaette päris põnev. (rajoonilehe toimetaja)

11 Intervjuude litereerimisel on järgitud tavapäraseid õigekirjareegleid, aga lausestust ei ole kirjakeelsemaks toimetatud. Lühipause ja mõtte poolelijätmist markeerivad mõttepunktid (...). *Kaldkirjas* on esitatud intonatsioonilised rõhutamis-eristamis- ja SUURTÄHELISENA valjema häälega öeldud sõnad, **paksus kirjas** intervjuueerija tekst. Nurksulgudesse on pandud litereerimisel [mõtteselguse huvides] lisatud sõnad. „[. . .]“ tähistab tsiteerimisel väljajäetud lauseosi või lauseid.

Siin Tartus ei tohtinud olla ju sõjaväge. Jumal, kus sa sellega! Kinnine linn, kuigi kõik kurat teadsid seda, et siin on strateegiline lennuväli. Ameerika ja Lääne-Saksa luureteenistused oleks pidanud oma luurajad kõik karja saatma, kui nad ei oleks teadnud, et siin on lennuväli. Aga seda... noh, kus sa sellega, ei tohtinud. Ohvitseride maja meil ei tohtinud olla, kirjutati „Puiestee tänava klubi“. (rajoonilehe asetoimetaja)

Tartus „ei olnud“ ühtegi sõjaväelast, ehkki neid oli tegelikult kas 5000... 3000 vähemalt. (ametkondliku lehe toimetaja, raadio korrespondent)

Glaviliti reeglite kohaselt ei tohtinud sõjaväe kohalolust Eestis rääkida ei otse ega kaude, verbaalselt ega visuaalselt. Seetõttu oli keelatud avaldada nt fotosid, kus näha ka sõjaväelasi, aga ka väikelinnade elanike või I klassi õpilaste arve. Kaks raadioajakirjanikku meenutaski kooliõpilaste arvu avaldamise keeldu.

Näiteks ei tohtinud olla esimesse klassi astunud õpilaste arvu. Mina ei teadnud seda ja ma ei saanud aru, miks tsensor tõmbab maha. Ta ei seletanud mulle. Ta ütles, et see arv ei saa olla avaldatud. Ja ma proovisin teine kord, jälle oli aasta algus, ma olin päevauudistes ja see arv oli nii loomulik. Ja ma jälle panin selle sisse ja see jälle tõmmati maha. Siis ma uurisin. – Nii. – Ma uurisin tsensori enda käest kohvikus. [. . .] ja tema ütles mulle: „On ju teada, mis on poiste ja tüdrukute suhe. Kui on teada see arv, kui palju läks esimesse klassi, siis on teada selle sünniaasta laste arv ja sellest saab arvutada, kui palju läheb sealt sõjaväkke poisse.“ (raadiokorrespondent)

Teise sageli mainitud rühma moodustasid tsensuuri piirangud pildistamisel, ennekõike maapinnast kõrgemalt pildistamise keeld.

[. . .] tol ajal oli täitsa tavaline asi, mida sa pidid arvestama, näiteks linnavaated – kui sa olid pildistanud neid kõrgemalt kui vist kas... üheksakordse maja kõrguselt, siis oli vaja Riiast eriluba, et neid pilte võib üldse avaldada ajakirjanduses. (ETA fotograaf)

Ja kõrgemalt kui... ma ei tea, kas neljas või viies, kõrgemalt kui viies korrus ei tohtinud linna pildistada. (rajoonilehe korrespondent)

Näiteks ta ei tohtinud teha pilti kuskilt sealt kolmanda korruse aknast või teise korruse aknast. Me ise aasisime, et ei tohi kõnniteele ka minna, pead sõiduteelt tegema. (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Aga üks tobe reegel oli muidugi see, et kui tahtsid kaameraga filmi tehes võtta kõrgemalt kui kolm meetrit, siis pidid *Riia* sõjaväeringkonnast saama eriloa. (telejuht)

No näiteks televisioonis ei võinud näidata metsa puudeladvast kõrgemalt. (ametkondliku lehe toimetaja, raadiokorrespondent; tegi ka telesaateid)

Aerofotosid ei tohtinud lehes avaldada. (rajoonilehe toimetaja)

Näidetest on näha, kuidas tsensuurikeelud meenutustes varieerusid. Erinevused võisid tekkida vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks salastatus – nagu öeldud, võisid „Peretšeni“ ja selle keelde oma silmaga näha vaid pea- ja asetoimetajad. Ülejäänud ajakirjanike puhul ei saa üheselt väita, kas nad meenutavad teistelt kuulnud seiku või olid nad „Peretšeni“ näinud keelust hoolimata. Teiseks oligi konkreetne pildistamiskeeld ebamäärane, nt 1976. a tsensuuriloetus (§ 69) oli keelatud ilma täiendavate lubadeta avaldada „lennuaparaatidelt tehtud fotosid“ ja „kõrgetest maapealsetest punktidest tehtud panoraam- ja perspektiivfotosid“ (Tammer 2014, 430 või Peretšen 1976, 39). Need formuleeringud võimaldasid Glavliti ametnikel ja tsenseerivatel toimetajatel keeldu erinevalt konkretiseerida ning kõhkluste korral nõuda lisalubade taotlemist KGBst või Riias, Balti sõjaväeringkonna keskusest. Kolmandaks võis moonutusi tekitada ka ajaline distants, kõik toimus ikkagi üle 25 aasta tagasi. Kokkuvõttes tuleb selgelt esile, et ajakirjanike meenutusi ei saa käsitleda objektiivse tõena tsensuuri kohta.

Vastuolulise mäletamise heaks näiteks on ka kaks vastandlikku meenutust „Peretšenist“.

[. . .] see saladuste vihik anti peatoimetajale, see pidi, luges selle korra läbi [. . .]. See oli väga kõhetu vihikukene niukene. (telejuht)

Temal [= toimetaja] seisis seifis venekeelne instruktsioon, kuidas mida tohib avaldada. – **See oli siis Glavliti mingi...?** – Glavliti jah. Selline brošüür, paras paarsada lehekülge või palju neid... Seal oli kõik loetletud, mida tohib [. . .] See oli väga täpselt juhendis kõik kirjas. (rajoonilehe asetoimetaja)

Meenutame, et Glavliti keeldudenimestiku maht oli 1976. aastal 176 lk (vt Peretšen 1976), 1987. aastal – 183 lk; mõne aasta tagant väljaantavate lisabrošüüride maht oli 16 lk (vt Prikaz 1977, Prikaz 1979). Nii on neis meenutustes näha mäletamise subjektiivsus. „Kõhetut saladuste vihikut“ meenutas ajakirjanik, kes kirjeldas tsensuuri vähetähtsana; „paarisajaleheküljelist brošüüri“ lubatud (mitte keelatud!)

infoga meenutas ajakirjanik, kes kirjeldas tsensuuri mitmekülgsena. Seega mäletatakse seda, mis sobib oma mõttemustritega, toetab väljakujundatud ja omaksvõetud seisukohti.

4.2. Ideoloogilised keelud

Konkreetseid ideoloogilisi keelde, suuniseid ja tabusid nimetati tsensuurist rääkides palju harvem võrreldes „Peretšeni“ keeldudega.

Peamiselt teati nimetada keelatud teemasid (religiooni- ja juuditemaatika, rahvussuhted, jõulud) ja ebasoovitavaid inimrühmi (nt kunagised kaitseliitlased ja naiskodukaitsjad, Saksa armees sõdinud, küüditatud, konkreetset välismaale põgenenud eestlased). Samuti meenutati üksikuid keelatud sõnu või sümboleid (nt *perenaine*, *linnahall*, ristimärk, kuue kroonlehega lilleõis, sinine värv musta ja valge kõrval).

Mitmeid nõukogude ajakirjandusele olemuslikke tabusid mainisid vaid üksikud intervjueeritud, nt et nõukogude ajakirjanduses ei lahatud inimeste eraelu (ühel juhul), ei räägitud puuetega inimestest (ühel juhul) ega narkomaaniast (ühel juhul), ei avaldatud sensatsioonilisi uudiseid (kahel juhul), kuritegevust kajastati väga piiratud määral ja reglementeeritud viisil (kahel juhul), ei kirjutatud õnnetustest (kolmel juhul). Seega oli väga vähe mälupilte sellest, et ajakirjandus pidi nõukogude tegelikkust näitama ainult positiivsena, negatiivsetest faktidest (õnnetused, kuriteod jne) tuli vaikida. Nagu resümeeris rajoonilehe asetoimetaja: „Kõik oli nii, et elati nagu maapealses paradiisis“.

Nõukogude Liidus ju teatavasti puudega inimesi „ei olnud“.. (vabariikliku nädalalehe korrespondent)

Ja sensatsioon oli ju ka täielikult keelatud. Mis läks ju selleni välja, et ka faktid ju hääletati maha. (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Siis ei saanud olla sellist, nisukest... sensatsioonilise-maigulisi asju. Näiteks kasvõi see stiil, kuidas pärast Urmas Ott tegi oma intervjuusid – Nõukogude Eestis, ütleme, 70. aastatel oleks see välistatud. Ta oleks järgmisel päeval kaotanud oma töö. (tele osakonnajuhataja)

Millised olid veel näiteks sellised tabuteemad? Ütlesite, et sõjaväest ja sõduritest ei tohtinud kirjutada. Ilmselt mingitest õnnetuste ohvritest? – Jah. Ütleme nii, et praktiliselt olid välistatud kõik negatiivsed faktid, mida täpselt teadis Glavliti esindaja. [. . .] Ega meil... kuritegevust ju üldiselt ametlikult ajakirjanduse järgi nagu ei olnudki. (raadio, nädalalehe korrespondent; tele, ajakirja osakonnajuhataja)

Siis ei tohtinud ühesõnaga avaldada neid asju nii palju näiteks kuritegevusest. [. . .] Ja siis ei tohtinud avaldada niimoodi, et paistaks välja, et venelased on põhilised kurjategijad. Ikkagi mõni venelane ja mõni eestlane. (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Epideemiaid ja selliseid suuri rongiõnnetusi või lennuk maha oleks kukkunud – kuigi terve linna-rahvas nägi, kirjutada ei tohi. Ei ole juhtunud seda asja. – **Ainult head uudised?** – Ainult head uudised jah. (rajoonilehe asetoimetaja)

Ideoloogiliste keeldude vähese nimetamise põhjusi võib olla mitu. Esmalt see, et „Peretšen“ ja sealsed keelud olid must valgel trükitud (kuigi reaajakirjanikud ei tohtinud „Peretšeni“ olemasolust ja selle keeldudest midagi teada). Lisaks olid need keelud suhteliselt püsivad hoolimata pidevast detailide täpsustamisest (vrd Peretšen 1976 ja Väljavõtteid 1994). Seevastu ideoloogiliste keeldude nimekirju kirjalikult ei levitatud, neid anti edasi ennekõike suuliselt ja telefonikorraldustena või EKP korraldatud õppustel ja seminaridel. Eksisteerisid ka nn mustad nimekirjad (konkreetsed isikud, keda oli keelatud avalikult nimetada), aga ajakirjanikele neid ei näidatud. Lisaks muutusid ideoloogilised keelud ja mustad nimekirjad aja jooksul rohkem.

Peale selle olid ideoloogilised keelud ilmselt ebamäärasemad (rajoonilehe osakonnajuhataja: „No mis otseselt keelatud...? Ma ei teagi nüüd... No ikka kõik, mis... asjad, mis tundusid olevat justnagu riigivastased... või mida keegi riigivastaseks pidas.“). Suur hulk ideoloogilisi keelde omandati ka vaikimisi, jälgides iga päev nõukogude ajakirjandust ja teiste ajakirjanike tööd. Nagu sõnastas üks vastanutest, rajoonilehe osakonnajuhataja: „Ma jagasin küllaltki kiiresti ära, mis võib minna ja mis ei lähe. [. . .] Me õppisime enesetsensuuri ära, et mida võib ja mida ei või.“ Õpiti ka negatiivse kogemuse kaudu, mitmel juhul kirjeldasid intervjueeritud „ideoloogilisi eksimusi“, millest parteikoosolekutel ja Glavliti õppustel tehti hoiatav eesküju edasiste vigade vältimiseks (nt rajoonilehes kirjutati, et „põhiliselt võeti kartul üles käsitsi šeffide abiga“ – suurmechhaniseerimise ajajärgul pidas kohalik partei rajoonikomitee seda infot ideoloogiliseks veaks).

Lisaks tõlgendasid intervjueeritud ajakirjanikud tsensuuri tihti kitsalt ja ideoloogilisi tabusid, mis olid ennetavalt omandatud, ei liigitatudki tsensuuri alla. Ka näiteks ilmumiseelsesesse tsenseerimisse toimetuse juhtide poolt suhtuti sageli pigem kui igapäevase rutiinse toimetamistöö paratamatusse osasse, mis oli tingitud sellest, et „aeg oli lihtsalt selline“. Seega vaikimisi teadaolevat ideoloogilist raamistikku ei peetud õigeks tsensuuriks, vaid nõukogude ajakirjanduse ja toimetamisprotsessi erijooneks, mis tuli ajakirjanikuna töötamiseks omandada.

5. Tsensuuri raamistamine ajakirjanike meenutustes

Järgnevalt vaatan, kuidas ajakirjanikud ennast tsensuuriga suhestasid. Analüüs näitab, et tsenseerimist raamistati meenutustes kõige rohkem neljal moel: ajakirjanik kui tsensuuriteadlik tegutseja, salastatud tsensuur, vähetähtis tsensuur, tetter tsenseerimine.

5.1. Ajakirjanik kui tsensuuriteadlik tegutseja

18 intervjuueeritud tõlgendas ennast ajakirjanduses aktiivse agendina, kes oli teadlik tsensuuripiirangutest ja tsensuuri toimemehhanismidest ning sai selle süsteemiga hakkama. Ajakirjanikud kirjeldasid ennast inimestena, kes tundsid süsteemi ning teadsid, millest kirjutada ja kuidas kirjutada (silmas peeti just ideoloogilisi piiranguid, mis ei olnud sõnaselgelt fikseeritud). Iseloomulikud olid sellised laused nagu „olime niivõrd harjunud vennad“, „jagasin kiiresti ära“, „olime kõik nii targad“ „teadsin peast, mida võib ja mida ei või“, „ainult idiot ei saa aru“.

Me olime niivõrd harjunud vennad, me teadsime ise, mis saadik mida teha tohib. (vabariikliku päevalehe osakonnajuhataja)

Teate, me olime siis kõik nii targad, me teadsime ise, kuskohas on need kohad, kuhu ei tohi näppu pista. (telekorrespondent)

[. . .] ega seda teadis iga loll ise, et sinna mingisuguseid poliitilisi asju sisse ei topitud, mis ei sobi ja... (vabariikliku päevalehe osakonnajuhataja)

Ainult idiot ei saa aru, et sul ei ole mõtet rääkida Jeesus Kristusest, kui see on keelatud, eks ole. Võib-olla ainult mingid vihjed võisid olla. (teleajakirjanik, osakonnajuhataja)

Need näited toovad esile, et ajakirjanikud ei käsitlenud ennast passiivse objektiina või olukordade ohvrina. Kuigi nad järgisid tsensuuripiiranguid, pidasid nad ennast olukordade kontrollijaks ja otsustajaks. See väljendub positiivse konnotatsiooniga sõnades enda kohta („targad“, „teadsin peast“ jms) ning veel enam suhtumises, mida väljendavad laused, mis tõstsid esile ajakirjanike üleolekut olukorrast: „me kõik ju teadsime ja muigasime selle peale“ (rajoonilehe vastutav sekretär), „kõik ju mõtlesid toimetuses samamoodi“ (vabariikliku päevalehe osakonnajuhataja). Selles olukorras tegid ajakirjanikud teadliku valiku topeltmõtlemissel kasuks, et mitte tekitada mõttetult probleeme oma toimetajale (s.t tsenseerimise eest vastutajale) ja ka iseendale. Nagu sõnastas rajoonilehe korrespondent: „[. . .] eks me

püüdsime ka ikka. Me ei tahtnud ju, et toimetaja saab... Ta saab ju, parteikaardile sai kohe ju mingisuguse... märkuse.“

Näidetest ilmneb, kuidas nõukogude tsensuurisüsteem oma kirjutatud ja kirjutamata käskude ja keeldudega ajakirjanike mõtlemisse justkui sisse kodeeriti. Kes tahtis ajakirjanik olla, sulandus süsteemi – omandas vajaliku topeltmõtlemise ja „õige“ tegutsemismalli.

Suhtudes endasse kui tsensuuriteadlikku tegutsejasse jäi enamasti kõrvale see, kui kitsas või avar oli tegutsemisruum tsensuuripiirangute vahel. Esiplaanile seati just enese teadlikkus reeglitest.

Niisuguseid reegleid, mida ei võinud, oli sadade, tuhandete kaupa. Ja vaat siis, kui sa nüüd olid juba aastaid olnud ajakirjanik, ma teadsin peast, mida võib, mida ei või. (ametkondliku lehe toimetaja, raadiokorrespondent)

Vaid mõned meenutajad seadsid esiplaanile piirid ja sedastasid kainelt, et ise otsustada said ajakirjanikud ikka ainult tsensuuri poolt ette antud piires.

Ei olnud mingit probleemi. Sest meil... No elu ise õpetas, et ei maksa torkida. Sest, noh... ega üle oma varju ei hüppa. Kui sa hakkad seal väga jukerdama, siis võetakse vaikselt maha ja karistatakse ja. Nii et me olime ettevaatlikud, püüdsime...¹² (rajoonilehe toimetaja asetäitja, ajakirja korrespondent, vabariikliku lehe korrespondent)

Eks me, jah, end niisuguste tarastatud lammastena tundsim. Piirid olid ikka igal pool ees, ega sa ikka ei võinud... nii väga vabalt... (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Vaid paar intervjueeritut ütles, et ajakirjanikud püüdsid tsensuurile mitte vastu tulla, seda ennetavalt mitte arvestada.

Mina ütleks, et toimetuse tasandil meil niisugust püüdlikku kuulekat eeltsensuuri... et juba ise teame, mida ei tohi... me ikka püüdsime maksimumi panna. Meil ei olnud niisugust, et seda asja ei või. Enne ei hakanud küll ise mõtlema, et seda vast ei või; pigem ikka, et katsume panna. (raadiokorrespondent)

Ainult üks intervjueeritu (rajoonilehe osakonnajuhataja) sõnastas intervjuus järsku oma üllatuse tollaste ideoloogiliste piirangute ulatuslikkuse kohta:

¹² Intervjueeritav jätabki mõtte lõpetamata.

Ma imestan, kuidas me saime nii kirjutada, et... sest need kõik [küüditamine, poliitilised arreteerimised] olid ju olnud, aga neid ei tohtinud ja me ei kirjutanud ka neist. Mitte ühtegi küüditamise lugu ei olnud. [vaikus 7 sekundit] Dissidentlus, seda ei tohtinud.

Huvitavad on näited, kus spontaanse jutu käigus vastaja suhe tsensuuri oluliselt muutus. Tulemus on vastuoluline. Mitmed ajakirjanikud ütlesid, et nad kirjutasid nii, nagu ise tahtsid, ja järgmis(t)es lause(te)s täpsustasid mõtet, et nad muidugi juba teadsid, mida üldse oli mõtet tahta. Nii tühistasid järgmised laused esimese hooga välja öeldud kirjutamisvabaduse idee. Paari lausega jõuti vabaduse deklareerimisest piirangute olemasolu ja piiride kitsuse konstateerimiseni.

Ma isegi Nõukogude ajal, mida ma ikka tahtsin, sellest ma kirjutasin. Noh, siis ma muidugi teadsin ette, mis tsensuuri alla käivad... Ja no päris riigivastast asja muidugi, seda ise ei hakanud kirjutama, aga riigikriitilist küll. [rajoonilehe osakonnajuhataja]

Järgmises näites loetleb ajakirjanik esimeses lauses üksikuid keelde, kolmandas lauses hakkab ütleva, et mingeid muid keelde justkui ei olnudki, aga katkestab selle ja asendab mõttega, et temani keelud üldse ei jõudnudki.

Me teadsime juba kõik, et ei kirjuta vabadussõdalatest, sest seda me ei oleks tohtinud tol ajal teha. Me teadsime kõik, et me ei kirju Nõukogude riiki ja me ei ütle, et me oleme okupeeritud. Seda me teadsime, seda me ei kirjutanud. Aga muus osas, ma ei tea, et oleks olnud mingeid... Vaat minuni need keelud-käsed ei jõudnud. Võib-olla mõnele öeldi ka, aga seda ei öeldud valju häälega ja teiste kuuldes. [rajoonilehe osakonnajuhataja]

Need tele-, raadio- ja ajakirja-ajakirjanikud, kes olid Glavliti tsensoriga kokku puutunud ja rääkisid konkreetsest tsensurist, tegid selget vahet tsensuurisüsteemi ja tsensori tegevuse vahel. Tsensur oli nende jaoks lihtsalt ametnik, kes tegi oma igapäevast tööd vastavalt talle antud juhistele („no amet oli selline“; „ta oli täiesti normaalne inimene, aga kui ta oli tsensurilaua taga, siis ta tegi oma tööd“). Kuuel juhul suhtuti tsensurisse selgelt positiivselt – kui kolleegi, isegi võitluskaaslasest, kes aitas tsensuuri vastu rohtu leida, kellega ühise asja eest väljas oldi.

Mina ütlesin, et ta [= ETV tsensur Erna] oli täitsa nigu oma toimetuse liige, see [Erna]. Aga võis olla muidugi, ma olen kuulnud siin, olid mõned üsna niuksed juhmakad, väikestest asjadest keerasid igas't jamasid kokku. Aga meil olid väga sümpaatsed glavlitid. (telejuht)

Aga muidu ajasime väga mõnusasti juttu, aga nendel olid omad eeskirjad ka raamatutes, nendest ju palju kalduda midagi ei saanud. Aga head nõu nad suvatsesid siiski teinekord öelda [. . .].
– Kas siis võib öelda, et teil oli nende tsensuuriametnikega selline inimlikult hea koostöö tekkinud? – Inimlikult hea koostöö [jah]. (ajakirja vastutav sekretär)

Ja raadiol ja televisioonil oli sellega eriti hästi vedanud, et meil oli [tsensooriks] kolm naist. Üks ema ja tütar ja üks inglise filoloog, kes oli kogemata sinna sattunud (ja see on vist isegi elus). No igatahes, kui ta sai 60, siis käisime teda kodus kallistamas. Aga nendega käis asi nii, et nad pidid pildi üle vaatama [. . .]. Ja meie nende armsa ema ja tütreaga, eks ole, nad ise õpetasid meid (ja hiljem me muidugi seda tegimegi), tema ütles: „Pane see kellaag läbivaatuseks.“ – „Miks see?“ – „Siis ma tegelikult kuulan raadiot, ma ei vaata.“ – **Nii et nad oli nagu teie pool?** – *Täiesti.* Täiesti! Või ütlesid vähemalt, et „me laseme läbi, aga kui on mingeid korra-...“, siis te lendate kõik“. – **Aga nad riskisid ju enda töökohaga ka?** – Jah. – **Aga miks? Mis see nende huvi oli?** – No olid eesti inimesed. – **Lihtsalt nad tegid sellist tööd.** – Jah. (teleajakirjanik, osakonnajuhataja)

Oluline on, et kolleegiks ja võitluskaaslaseks peeti Glavliti rea-ametnikku, kelle ülesanne oli „Peretšeni“ keeldude järgimist kontrollida, aga mitte kordagi parteikomitee tegelast, kelle ülesanne oli õiget ideoloogilist joont kontrollida. Kahel juhul märgiti positiivselt siiski ka parteilisi kontrollijaid (kohaliku parteikomitee juhte), mõlemal juhul kasutati fraasi „mõistlikud mehed“ – nad ei sekkunud liigselt toimetuse töösse, nendega sai konflikte siluda.

Kuigi ajakirjanikud tõlgendasid end olukorra kontrollijana ja otsustajana, rääkisid nad väga vähe ja vaid riivamisi vastupanust tsensuurile.

Üks intervjuueritav, televisiooni osakonnajuhataja esitas bravuurika üldistuse: „Ja siis me ütlesime alati, et *absoluutne* võrdõiguslikkus on meil. *Absoluutne*. Meie teeme, mida *meie* tahame, ja nemad tõmbavad maha, mida *nemad* tahavad!“

Kogu valimis leidub üksnes kaheksa tsensuurile vastuhakkamise seika ajakirjanike isiklikest kogemustest. Neist kolm rääkisid kultuuriajakirjanikud ja need olid üsna sarnased: kahel juhul räägiti sellele apelleerimisest, et nt kirjandusajakirjas Looming või nõukogude keskajakirjanduses on konkreetne termin, nimi vms ilmunud, „miks meie ei või seda avaldada?“; kolmandal juhul kirjeldati n-ö ridade vahele kirjutamist (et vihjata peategelase küüditamisele, näidati televisiooni kultuurisaates teatud maali). Kaks ajakirjanikku kirjeldas oskusliku laveerimise taktikat, nt telesaadete puhul esitati Glavliti tsensuurile kinnitamiseks lühike stsenaariumi plaan, mitte saate täisstsenaarium. Kaht seika mainisid rajoonilehtede toimetajad (mahatõmbamisest keeldumine; apelleerimine ajakirjanduse vabadusele kritiseerida väärnähtusi). Ühel juhul rääkis tele osakonnajuhataja demagoogia appivõtmisest: ta

ründas korduvalt eraelulisel tasandil parteilasest ülemust, kes kärpeid nõudis (*argumentum ad hominem*).

Veel kuus intervjueeritut kinnitas, et kõik ajakirjanikud õppisid ära ridade vahele kirjutamise oskuse ja kasutasid seda pidevalt. Konkreetseid lugusid nad aga ei meenutanud või ka küsimise peale meenutada ei suutnud (mis pole aastakümneid hiljem küll üllatav).

5.2. Tsensuur oli salastatud + ei tea, miks üht või teist asja ei tohtinud avaldada

Enese teadlikkuse rõhutamise kõrval esines intervjuudes ka mõneti vastandlik seisukoht: 11 intervjueeritut tõi välja tsensuurisüsteemi salastatuse ja/või enese teadmatuse või mitteamusaamise sellest.

[. . .] ega kuskil ei rippunud keelatud asjade nimekirja. Tsensur teadis ja võttis välja, aga kui sa kogemuse järgi juba teadsid, mida ei tohiks olla... (raadiokorrespondent)

Ega väiksemad nublukad... nendest käskudest ja korraldustest eriti ei teadnud. Toimetajal tuli, jah, tsensur olla. (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Millised teemad või asjad olid siis näiteks keelatud? – Eh... issand, ma ei teagi... [vaikus 6 sekundit] Ega meie ei teadnud, mis seal keelatud võis olla. Teinekord võis... jumal-teab-mis minna keelatuks. (rajoonilehe korrespondent)

Ja siis tema [= ajakirjanik] oli seal [tsensurilt] küsinud, kas lihtsameelselt, tõeliselt või spontaanselt: „Ütelge siis meile, kes seal mustas nimekirjas on! Meil on nii raske töötada, kui me ei tea!“ Ja siis öeldi: „Kust te võtate, et mingid mustad nimekirjad on?!“ või nii. (raadiokorrespondent)

No ma ei tea... Ma ei tea neid asju! [. . .] – **Kas ei selgitatud siis ära, kui öeldi, et see ei sobi?** – Ei ütle sulle *keegi mitte midagi!* Tema [= tsensur] lihtsalt ütleb, et see ei lähe ja kõik! (rajoonilehe korrespondent)

See oli küll, oli küll, et kusagilt kõrgelt pildistada tollal ajal ei tohtinud. – **Mis see põhjus oli siis?** – No see oli, ma ei tea, mis kaalutlustel. (vabariikliku päevalehe, ajakirja fotograaf)

Kui võrrelda kaht seisukohta, siis on näha erinevus. Enese teadlikkusest rääkides peeti silmas eelkõige süsteemi tundmist ja piiride tunnetamist. Kui aga räägiti enese teadmatusest, siis peeti silmas eelkõige väga konkreetseid keelde (nt keelatud isikute nimed) ja teatud keeldude põhjust. Iseloomulik on ka see, et teadmatu-

sest rääkisid peamiselt korrespondendid (kes ei tohtinudki keeldude olemasolust ja sisust midagi teada).

5.3. Tsensuur oli vähetähtis + tsensuurist distantseerumine

17 intervjuueeritud leidis, et tsensuur ei olnud igapäevatöös eriti oluline. Nende jaoks oli tsensuuri tegevus rutiinne, sujuv, harjumuslik, see ei seganud ajakirjanikku kuigivõrd. Seda väljendasid näiteks laused „eriti mingit tsensuuri isegi ei olnud“, „tsensuur oli üsna formaalne“, „suhteliselt lahe oli“, „käis küll tsensor, aga see oli rohkem nagu moeasjaks“, „meid ei kontrollitud peaaegu“.

Ega [ETV tsensor] Erna ei sekkunud praktiliselt niukeste suuremate saadete tegemisse, ta pani oma selle allkirja sinna niisama. [. . .] Ei. Tsensuuri all kannatamist mina ei saa küll öelda, et oleks ahistatud raadio- või teletoiematajaid või filmitegijaid. [. . .] Ei, elasime selle tsensuuri üle küll, ei olnud midagi. (telejuht)

Suhteliselt lahe oli, ei olnud niisugust suur tsensuu-uuri ja värki. – **Ei olnud?** – Ei olnud. [. . .] No ja suuri niisukseid karistusi või värke, mina ei mäleta, et oleks olnud. [. . .] Ei olnud see mingi niisuke [teeb koledat häält] õuu! [Ei] midagi sellist. (telekorrespondent)

Ei, ei olnud mingit tsensuuri ausalt öeldes. Me ise olime tsensuur ja lehte ei loetudki, tähendab toimetuses vaid... käis küll tsensor, aga see oli rohkem nagu moeasjaks. Ühesõnaga, see polnud mingi probleem. [rajoonilehe toimetaja asetäitja, ajakirja korrespondent, vabariikliku päevalehe korrespondent]

[. . .] üleval istus Glavlit ehk mis ta siis on... see kuradi, noh... ühesõnaga, kommunistlik valve selle asjanduse üle. Seal oli jälle kodanik, kes õhtul lehe ilmumise ajaks oli reeglina juua täis ja ta nigu väga tõsiselt tõket endast ei kujutanud lehtedele. (vabariikliku lehe osakonnajuhataja)

Oli selles mõttes tsensuur, oli ka Glavlit olemas [. . .] ja see oli ausalt öeldes üsna formaalne. Seal olid mõned asjad, mida ei tohtinud teha... (teleajakirjanik, osakonnajuhataja)

Ma ei mäleta, et oleks olnud nüüd nii hirmsaid tabusid. Need, mis ma ütlesin, need olid, sest see oli paratamatus, me elasime Nõukogude Liidus. (rajoonilehe osakonnajuhataja, raadio korrespondent)

Siin on näha, kuidas tsensuuri vähetähtsaks pidamisega käis sageli kaasas tsensuuri tõlgendamine kitsalt Glavliti tegevusena, jättes kõrvale ennetavad enese- piirangud tsensuuri arvestamiseks. Kui Glavliti ametnik pidi vähe sekkuma, kui ta

sai ajakirjanikke usaldada, et nad on keelud omandanud ja toimivad „õigesti“ (tsensuurireeglitele vastavalt), kui eksimusi ja karistusi tuli harva ette, siis seda käsitleti „lahedate oludena“. Toimetusele kohustuslikku sisetsensuuri ei käsitletud tõelise tsensuurina isegi siis, kui seda sõna kasutati („Ei, ei olnud mingit tsensuuri ausalt öeldes. Me ise olime tsensuur ja lehte ei loetudki [. . .]“). Tsensuuriks ei peetud peaaegu vaikimisi kehtivate keeldude nii täielikku omandamist, et keeldudest ei olnud vaja rääkida, eksimused tsensuurireeglite vastu olid juba eos ennetatud.

Siit edasi resümeeriti sageli, et igapäevane tsensuur oli hajus ja vähetuntav. Kontrollijad ja juhid serveerisid tsensuuripiiranguid nii, et otseseid keelde ei olnudki sageli vaja sõnastada, neid tuli vaid mõista anda ja neid osati „õhust“ tabada.

Aga ega me seda tsensuuri tol ajal väga ei tunnetanud. (rajoonilehe osakonnajuhataja)

Me harjusime selle Glavlitiga või tsensoriga nii ära, et me... see oli meile paratamatu. (ametkondliku lehe toimetaja, raadiokorrespondent)

Millised need peamised käsud ja keelud siis olid? – [. . .] No selles mõttes ei olnud otsest keeldu. [. . .] Üldiselt muidugi teda [= tsensuuri] ei pandud selles mõttes tähele. (rajoonilehe korrespondent)

Sellesse raami liitub ka enese distantseerimine tsensuuri-temaatikast. Seda tegi seitse intervjueeritud, kasutades selliseid fraase nagu „mina pole tsensuuriga vestelnud“, „minuni need keelud-käsud ei jõudnud“, „Selleks olid kõrgemad ülemused. Minul ei ole olnud isiklikult elu sees ühtegi otsest kokkupuudet tsensuuriga“. Siin on taas näha tsensuuri tõlgendamist kitsalt, vaid tsensoriga suhtlemisena, jättes kõrvale ideoloogilise tsensuuri, millega pidi tegelema toimetuse juhtkond, ja ka ennetava enesekohandamise tsensuurireeglitele vastavaks. Iseloomulik on järgmine arutluskäik.

Milliseid käskke või keelde oli, mida pidi ka enda töös kuidagi jälgima? – Ei no minul polnud midagi. Ma ütlen, see on koera positsioonilt küsimused: „Kes sind peksis?“ – **Aga sellist tsensuuri või sellist ei olnud tunda, et ei tohiks puudutada mingeid teemasid või kuidagi üles võtta?** – Mina pole küll puutunud. Või noh, mina pole tsensuuriga vestelnud. Oli ainult üks kord, aga see oli nagu selline julgeoleku küsimus. [. . .] [kirjeldab kirikutornist pildistatud fotot] see oleks tulnud saata Riiga nagu kontrollida ja siis ma vaatasin, et see läheb liiga pikaks, ja ei hakanudki seda jamama. Aga ma ei tea. Mina pole kohtunud tsensoriga. (fotokorrespondent)

Mitmel puhul rõhutati ka enese erilisust: minusse tsensuur ei puutunud, ma tegutsesin sellises ajakirjandusvaldkonnas, kus keelde eriti ei olnud (sport, kultuur, fotograafia).

5.4. Tsenseerimine oli totter

13 intervjueeritut leidis, et tsenseerimine olid totter, kusjuures juttu oli nii „Peretšeni“ keeldudest kui ideoloogilistest keeldudest. Iseloomulikud olid sellised sõnad nagu „absurdne“, „kohati karikatuurne“, „totrad piirangud“, „tobe“, „narrus“. Neid hinnanguid kasutati omaenda konkreetsetest tsensuurikogemustest rääkides.

Aga see, mida võis ja mida ei võinud, oli absurd, mida praegused inimesed ei kujuta ette. See oli umbes nii paks raamat [näitab käega], mida EI VÕI, mida ei või kirjutada, millest ei või rääkida, mida ei või näidata. [. . .] Aga samal ajal seda raamatut ühelgi ajakirjanikul ei olnud, mida võib, mida ei või. (ametkondliku lehe toimetaja, raadiokorrespondent)

Nisuksed *tühised*... tühistest asjadest võis tekkida niisugune konflikt. (rajoonilehe toimetaja)

No ühesõnaga, otseselt mingi üks *nimi* võis olla – „vot see lõigake välja“. See tundub tobe. (raadiokorrespondent)

Lisaks kirjeldati detailselt ja mõnuga juhtumeid, kus avalikkuse ette oli pääsenud lause või tekst, mis järeltsensuuris kvalifitseeriti eksimuseks, mille pärast vastutajaid kutsuti parteikomiteesse aru andma ja mida tsensuuriõppustel hoiatavate näidetena kasutati.

Siin kumab läbi selge üleolekutunne tsensuurireeglitest ja nende rakendajatest.

6. Järeldused

Analüüsitud tsensuurimeenutuste põhjal saab teha viis põhijäreldust.

Esiteks, tsensuurimeenutusi ei saa käsitleda objektiivse tõena. Meenutused on vastuolulised nii üksikutes detailides kui põhimõttelistes küsimustes. Mälu on valikuline ja ennekõike mäletatakse neid fakte, mis sobivad olemasolevatesse mõttemustritesse ja toetavad omaks võetud seisukohti. Meenutuste põhjal ei saa teha kindlaid järeldusi kogu tsensuurisüsteemi kohta. Meenutusi saab kasutada selleks, et mõista, missugusel üldistusastmel konkreetsed keelud ja tsenseerijad toimisid. Kui meenutusi on piisavalt palju ja nad käsitlevad samu fakte, saab neid omavahel kõrvutades teha ulatuslikumaid usaldusväärseid järeldusi tsensuuri toimetajate kohta.

Teiseks, intervjueeritud ajakirjanikud eelistasid tõlgendada tsensuuri kitsalt Glavliti tegevusena, riigisaladuste keelamisena. Seda kinnitavad konkreetset näidet, kus domineerisid lood Glavliti tsensuurikeeldudest. Ideoloogilist parteilist tsensuuri, millega tegelesid toimetajad ja peatoimetajad, samuti parteikomitee funktsionäärid, tõlgendati pigem igapäevase nõukoguliku toimetamistöõ ühe rutiinse osana. Tsenseerimise kontekstis töid ideoloogiliste piirangute kohta näiteid vähesed ajakirjanikud. See järeldus toetab Maarja Lõhmuse (1999; 2002; 2004) käsitlust tsenseerivast toimetamisest, kus tsensuur on integreeritud rutiinse toimetamisprotsessi, või intervjueeritud ajakirjanike poolt vaadates: „peidetud“ toimetamisprotsessi sisse. Samuti toetab see kitsendav tõlgendus Epp Laugu ja Tiiu Kreegipuu käsitlust tsensuurist kui ühest elemendist nõukogude ajakirjanduse parteilise juhtimise süsteemis (Lauk 2005; Kreegipuu 2009; 2011; Lauk ja Kreegipuu 2010).

Tähelepanuväärne on see, et tõlgendades igapäevaseid ideoloogilisi piiranguid toimetamise osana, mitte tsensuurina, asetasi intervjueeritud ajakirjanikud iseenast ja toimetajaid tsensuurisüsteemist väljapoole. Tsensuur oli miski, millest distantseeruti, sellega tegelesid „teised“, eelkõige Glavliti ametnikud ja need, kes pidid vastavate ametnikega kokku puutama.

Tsensuuri kitsa käsitlemise põhjusena on oluline ka asjaolu, et nõukogude tsensuurisüsteem oli salastatud. Ametlikult Nõukogude ajakirjanduses tsensuuri ei eksisteerinud, seda terminit ei kasutatud ka mitte salajastes dokumentides – tsensuur oli terminoloogiliselt tõrjutud ja asendatud eufemismidega (nt Glavlit ehk kirjastusasjade peavalitsus, saladuste kaitse, parteiline juhtimine). Samamoodi oli tsensuur tõrjutud ka ajakirjanike meenutustes. See oli üks osa üldisest argisest foonist, milles elati ja töötati. Ajakirjanikud tegid oma igapäevast tööd ega juurelnud küsimuse üle, kas ja mis on tsensuur, kuidas see nende tööd mõjutab või milline on nende suhe sellega, kuidas end identifitseerida seoses tsensuuriga. See ei olnud neile oluline ega ole oluliseks saanud ka aastakümneid hiljem.

Samuti võib kitsendamine olla seotud tsensuurisüsteemi totaalsusega. Kui salajasi ja ennetavalt arvesse võetavaid piiranguid ning nende kontrollijaid on nii palju (kusjuures esimene ennetaja-kontrollija-tsenseerija oli autor ise), siis kust üldse algab tsensuur?

Kolmandaks, analüüsides ajakirjanike suhestumist tsenseerimisega, saame välja tuua neli raami:

- ajakirjanik kui tsensuuriteadlik tegutseja,
- salastatud tsensuur,
- vähetähtis tsensuur,
- totter tsenseerimine.

Neid nelja tsensuurisuhte raami kokku võttes saab öelda, et keskseks tõsteti enese agentsus – ennast ei tõlgendatud olude ohvrina, vaid osava toimetulijana, kes tundis süsteemi ja valis topeltpõhjustuse. Sellega liitus veel kaks sagedast mõttemalli: tsenseerimisreegleid peeti totraks ja tsensuuri vähetähtsaks. Seega domineeris tsensuurisuhtes üleolek tsensuurist, enese seadmine tsensuurist kõrgemale.

Siinjuures on oluline rõhutada, et hulk ajakirjanikke kirjeldas nõukogude tsensuuri, selle reegleid ja toimimist neutraalselt, ilma selget suhtumist väljendamata ja hinnanguid andmata. Nad ei õigustanud, nad ei mõistnud hukka, nad kirjeldasid, selgitasid ja näitlikustasid kauget kadunud fenomeni ja aega, milles olid kunagi elanud.

Agentsuse ja neutraalsuse domineerimist tsensuurimeenutustes mõjutab kindlasti ka intervjuueeritute valik – need olid staažikad ajakirjanikud, kellest põhiosa töötas ajakirjanikuna pensionile jäämiseni. Tsensuuri all kannataja seda ilmselt poleks teinud, vaid lahkunud ajakirjandusest.

Neljandaks, siinsetes intervjuudes küsitletud ajakirjanikud raamistasid oma nõukogudeaegseid tsensuurikogemusi aastakümneid hiljem selgelt teisiti kui kultuuriajakirjade (Loomingu, Loomingu Raamatukogu, Keele ja Kirjanduse) toimetajad trükkis avaldatud mälestustes. Kui kultuuriajakirjade toimetajate seas domineeris *vaastupanu paatos*, siis siinses valimis esindatud n-ö argiajakirjanike seas domineeris *kohanemise paatos*. Intervjuueeritud rõhutasid enda teadlikkust süsteemist, selle toimimisest ja piiridest ning leidsid, et kogenud ja tark ajakirjanik leppis tsensuuriga kui paratamatusega ja oskas keelde ennetavalt arvesse võtta.

Siin on kindlasti oma mõju valimite erinevusel: kultuuriajakirjade ja Loomingu Raamatukogu toimetajad *versus* argitegelikkuse igapäevased vahendajad (või kui kasutada nõukogudeaegseid termineid, siis „ideoloogiarinde võitlejad“). Kultuuriajakirja või ilukirjandusliku raamatusarja toimetaja asus ametisse kindlasti teistsuguste ootuste ja missioonitundega kui nõukogude igapäevaajakirjanik. Oma roll oli ilmselt ka ajafaktoril: kuukirjas, mille ilmumistsükkel oli Nõukogude ajal kolm kuud, oli aega kavaldada ja vaielda; ajalehe, raadio või televisiooni argiajakirjanikul seda aega ei olnud. Ja oma mõju avaldas ka temaatika – kultuur on olemuslikult ambivalentsem ja mittekonformsem kui rutiinne argitegelikkuse vahendamine.

Viidendaks, tsensuuri meenutamise viis seostus ajakirjaniku töökohaga. Kohalikes lehtedes töötanud ajakirjanikud olid tsensuuri suhtes neutraalsemad. Madalamal ametikohal (korrespondentidena) töötanud ajakirjanikud ütlesid sagedamini, et nad teadsid tsensuurist vähe. Rohkem töökohti vahetanud ajakirjanikud teadsid tsensuurist rohkem ja võtsid selle suhtes selgema seisukoha. Tallinna teleajakirjanikud suhtusid tsensuuri kõige üksmeelsemalt, leides, et Glavliti töötajad olid „väga

mõistlikud“ ja tsensuur oli „üsna formaalne“. Tõsi, teleajakirjanikke oli intervjueritute hulgas ainult viis.

Kokkuvõttes võib teha kolm üldistust. Ajakirjanike meenutusi saab infoallikana kasutada siis, kui neid meenutusi on piisavalt palju, et neid saab omavahel kõrvutada ja kriitiliselt hinnata. Ajakirjanike suhtumine nõukogude tsensuuri on vastuoluline. Kuigi tsensuurireeglid piirasid ajakirjanikke iga päev nii teemade valikul, kirjutamisel kui ka toimetamisel, pidas suur hulk ajakirjanikke tsensuuri vähetähtsaks ning seadis end tsensuurisüsteemist väljapoole ja tundis selle suhtes üleolekut. Ajakirjanikud ütlesid, et nad teadsid tsensuuri üldisi toimimisreegleid ja oskasid neid ennetavalt arvestada. Nad ei tõlgendanud seda aga mitte tsensuurile allumiseks, vaid tsensuuri vältimiseks. Seega ajakirjanikud distantseerisid end kohanemise-vastupanu skaalast ja kirjeldasid end pigem eemalseisjatena.

Allikad

Aesma, Madis. 2005. „Nõukogude tsensuurisüsteemi loomine ja organisatsiooniline väljakujunemine Eesti NSV-s 1940–41 ja 1944–53.“ Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond. Juhendaja Epp Lauk. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/15465>.

D'Angelo, Paul. 2002. „News framing as a multiparadigmatic research program: a response to Entman.“ – *Journal of Communication* 52 (4): 870–888. <https://doi.org/10.1093/joc/52.4.870>.

Entman, Robert M. 1993. „Framing: toward clarification of a fractured paradigm.“ – *Journal of Communication* 43 (4): 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>.

Haug, Toomas. 2012. „Ääremärkusi Orwelli-aastale „Loomingus.““ – *Looming* 12: 1774–1778.

Hiedel, Lembe. 1995. „Loomingu Raamatukogu alaeast. Märkmeid ja meenutusi.“ – *Vikerkaar* 10 (5–6): 138–149; (7): 80–85; (8): 67–75.

Jansen, Ea. 2000. „Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastatel).“ – *Tuna* 3 (2): 42–60.

Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni. 2016. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Kas keelata või lubada? Tsensuur Eestis XX sajandil. 62. Kreutzwaldi päevade konverents Eesti Kirjandusmuuseumis 18. ja 19. detsembril 2018. Teesid. 2018. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Kirss, Tiina, Kõresaar, Ene, ja Marju Lauristin, toim. 2004. *She Who Remembers Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life-Stories.* Tartu: Tartu University Press.

Kreepuu, Tiiu. 2009. „Eesti NSV trükiajakirjanduse parteilise juhtimise üldised põhimõtted.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1-2: 155–178.

Kreepuu, Tiiu. 2011. „Parteilisest tsensuurist Nõukogude Eestis.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 7. Nõukogude aja erinumber, toimetanud Sirje Olesk ja Tiina Saluvere, 26–40. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.534>.

- Kurg, Kalle. 2003. „Viimane panoptikonlane.“ – *Keel ja Kirjandus* 46 (4): 281–284.
- Kuusberg, Paul. 1993. „Teist korda abielus „Loominguga.““ – *Looming* 4: 543–553.
- Kõresaar, Ene. 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Kõresaar, Ene, toim. 2011. *Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*. New York, Amsterdam: Rodopi.
- Kõresaar, Ene, toim. 2016. *Journal of Baltic Studies* 47 (4). Special issue: *Baltic Socialism Remembered: Memory and Life Story since 1989*.
- Kõresaar, Ene, Epp Lauk ja Kristin Kuutma. 2009. *The Burden of Remembering. Recollections & Representations of the 20th Century*. Helsinki: Finnish Literary Society.
- Lauk, Epp. 1999. „Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia.“ – *Nordicom Information* 21 (3): 19–31.
- Lauk, Epp. 2005. „The Antithesis of the Anglo-American News Paradigm. News Practices in Soviet Journalism.“ – *Diffusion of the News Paradigm 1850–2000*, toimetanud Svennik Høyer ja Horst Pöttker, 169–183. Göteborg: Nordicom.
- Lauk, Epp, ja Tiiu Kreegipuu. 2010. „Was it all pure propaganda? Journalistic practices of „silent resistance“ in Estonian Soviet journalism.“ – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 15, 167–190.
- Lotman, Piret, koost. 1991. *Tsensor Eesti raamatukogus. Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost 3*. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised II. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lotman, Piret, koost. ja toim. 1995. *Uurimusi tsensuurist*. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lõhmus, Maarja. 1999. *Toimetamine: looming või tsensuur*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lõhmus, Maarja. 2002. *Transformation of public text in totalitarian system. A socio-semiotic study of Soviet Censorship practices in Estonian Radio in the 1980s*. Annales Universitatis Turkuensis. Humaniora Ser. B: 248. Turku: Turun Yliopisto.
- Lõhmus, Maarja. 2004. „...Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...“ Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis.“ – *Akadeemia* 16 (4): 699–717.
- Maimik, Peeter. 1994. „Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all.“ – *Eesti ajakirjanduse ajaloost*, nr 9, 85–107. Tartu: Tartu Ülikool.
- Maimik, Peeter. 1996. „Tõkked ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel enne tsensuuri kaotamist Eestis.“ – *Eesti ajakirjanduse ajaloost*, nr 10, 99–107. Tartu: Tartu Ülikool.
- Matthes, Jörg. 2009. „What’s in a frame? A content analysis of media framing studies in the world’s leading communication journals, 1990–2005.“ – *Journalism & Mass Communication Quarterly* 86 (2): 349–367. <https://doi.org/10.1177/107769900908600206>.
- Matthes, Jörg ja Matthias Kohring. 2008. „The content analysis of media frames: toward improving reliability and validity.“ – *Journal of Communication* 58 (2): 258–279. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.00384.x>.
- Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus)*. 1978. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ojamaa, Jüri. 2006. „Kümme aastat „...Loomingu“ Raamatukogus“ (1973–1983).“ – „*Loomingu Raamatukogu*“ viiskümmend aastat. *Loomingu Raamatukogu* (50) 37–40: 205–220.

Pallas, Anu, koost. 2004. *Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Peretšen 1976 = *Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению*. 1976. Москва: Главное Управление по Охране Государственных Тайн в Печати при Совете Министров СССР.

Priidel, Endel. 2010. *Vägikaikavedu ehk Vaim ja Võim 1940–1990*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Príkaz 1977 = *Приказ № 21с от 11 октября 1977 года. Дополнение № 1 к „Перечню сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению“ издания 1976 года*. 1977. Москва: Главное Управление по Охране Государственных Тайн в Печати при Совете Министров СССР.

Príkaz 1979 = *Приказ № 13с от 9 июля 1979 года. Дополнение № 2 к „Перечню сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению“ издания 1976 года*. 1979. Москва: Главное Управление по Охране Государственных Тайн в Печати при Совете Министров СССР.

Scammell, Michael. 1991. „Pilk tsensuurile ja selle ajaloole.“ – *Looming* 2: 230–244.

Tamm, Aksel. 2008. „Riikliku tsensuuri viimased ohked.“ – *Keel ja Kirjandus* 51 (1–2): 67–74.

Tammer, Enno, koost. 2014. *Punatsensuur mälestustes, tegelikkuses, reeglites*. Tallinn: Tammerraamat.

Toomla, Jaan. 2003. „Meenutusi kirjastuse ja tsensuuri vahekorrast.“ – *Raamat on...* III, 129–137. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.

Veskimägi, Kaljo-Olev. 1996. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.

„Väljavõtteid NSVL Glavliti salajasest loendist avaldamiseks keelatud andmete kohta (1987).“ 1994. – *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, nr 9, 109–119. Tartu: Tartu Ülikool.

Roosmarii Kurvits on kaitsnud doktorikraadi ajakirjanduse alal (2010) Tartu Ülikoolis. Tema uurimisvaldkond on eesti ajakirjanduse ajalugu, eelkõige ajakirjanike elulood, ajalehtede kujundus, pildikasutus ja žanride areng. Ta on avaldanud doktorimonograafia „Eesti ajalehtede välimus 1806–2005“ (2010) ning raamatud „Brendenist Peegliini. Eesti ajakirjanduse biograafiline lühileksikon 1689–1940“ (2014; koos Anu Pallasega), „101 Eesti ajakirjanduspala“ (2019; koos Tiit Hennostega) ja „Eesti ajakirjanduse 100 aastat“ (2019; koos Tiit Hennostega).

E-post: roosmarii.kurvits[at]ut.ee

Twenty-five Years Later: Estonian journalists recall Soviet censorship

Roosmari Kurvits

Keywords: history of journalism, memory studies, censorship, Soviet era, journalists, interviews

This article studies Soviet era journalists' recollections of censorship. The analysis is based on 57 face-to-face biographical interviews with press, radio and television journalists which were conducted in 2015–2016 (the total length of interviews is 99 hours, 5% deal with the topic of censorship).

The main question of the article is how do journalists interpret Soviet censorship twenty-five years after its end. Firstly, what do they remember or recall. Secondly, to which extent can these recollections be considered a source of truth, and how do they deviate from the truth. Thirdly, how do journalists interpret censorship and their relations with censorship, in particular, their relations with resistance to censorship. The method of frame analysis is used.

Soviet censorship was designed to regulate all spheres of life but, at the same time, to be invisible (according to the Constitution, freedom of speech and of the press was guaranteed to Soviet citizens). The complex and intertwined censorship system can be divided into two parts: ideological control and concealment of state secrets.

The ideological control, or party censorship was based on ideological correctness, defined and controlled by the Communist Party and the KGB (Committee for State Security). Guidance on what is ideologically dangerous and forbidden was given by the Central Committee of the Estonian Communist Party through its propaganda and agitation department. The rules were not always precise and specific, many guidelines were oral and not documented. Party censorship was executed on the individual publication level by editors-in-chief, whose task was to ensure that the correct ideological line was followed.

State secrets were the responsibility of Glavlit, whose task was to check that the press did not disclose military, state or economic secrets. Their work was based on regularly updated lists of data which were forbidden to be published. For example, in 1976, the list of banned data consisted of 176 pages. The existence and contents of the list of banned data was a secret, only a limited circle of accountable persons (including editorial leaders, but not lower ranking journalists) were allowed to know its content.

Four main conclusions can be drawn based on the analysed interviews.

1. The journalists' recollections of censorship cannot be regarded as objective truth. Recollections are contradictory both in minor details and in fundamental issues. Based on the recollections, no definite conclusions can be drawn about the entire censorship system, but they can be used to understand how specific bans functioned and specific censors acted.

2. Journalists preferred to interpret censorship narrowly, as a ban on publishing state secrets. Ideological party control, exercised by editors-in-chief and party functionaries, was interpreted not as a censorship, but as a routine part of the Soviet editing process. In doing so, the journalists distanced themselves from censorship and the censorship process. Journalists placed themselves and the editors outside of the censorship system. Censorship was performed by "others", in particular, by Glavlit officials and the persons who had to communicate with these officials.

3. Journalists framed censorship in four ways: a journalist as a wise, censorship-conscious agent; secretive censorship; unimportant censorship; ridiculous bans. Journalists focused on self-agency, they did not interpret themselves as the victims of circumstance, but as skilfully coping professionals who knew the system and chose 'doublethink' to deal with it. Thus the self-superiority dominated – journalists set themselves above censorship. In addition, a number of journalists described the Soviet censorship in a neutral way, without expressing a clear negative or positive attitude towards it and without taking a side. They described, explained and exemplified the bygone phenomenon and the remote past.

4. The interviewed journalists framed the experience of the Soviet-era censorship differently from how the editors of cultural magazines have done in their memoirs. Among the editors of cultural magazines, the pathos of resistance dominated, while the so-called regular journalists among the studied sample represented the pathos of adaptation. The interviewed journalists emphasized their awareness of the system, its way of functioning and its boundaries. They found that an experienced and wise journalist accepted censorship as an inevitability of Soviet life and was able proactively to take bans into account. They did not, however, interpret it as being subjected to censorship, but as avoiding censorship. Thus, journalists distanced themselves from the scale of adaptation/resistance to censorship and described themselves as bystanders.

Roosmarii Kurvits defended her PhD in journalism (2010) at the University of Tartu. Her field of research is the history of Estonian journalism, particularly, the biographies of journalists, the visual form of newspapers, visuals, and the evolution of journalistic genres. She has published her doctoral monograph *The visual form of Estonian newspapers from 1806 to 2005* (2010), and books *From Brendeken to Peegel. The Short Biographical Lexicon of Estonian Journalism, 1689–1940* (2014; co-author Anu Pallas); *101 Estonian Journalistic Stories* (2019; co-author Tiit Hennoste); *A Hundred Years of Estonian Journalism* (2019; co-author Tiit Hennoste) (all in Estonian).

E-mail: roosmarii.kurvits[at]ut.ee.